ARKEOLOGGRUPPEN AB, RAPPORT 2014:34

Kulturarvsanalys väg 50, Brattebrobacke – Nykyrka

Örebro och Östergötlands län

Helmut Bergold
Mikko Helminen
Annica Ramström
Johnny Rönngren

ARKEOLOGGRUPPEN AB, RAPPORT 2014:34

Kulturarvsanalys väg 50, Brattebrobacke – Nykyrka

Örebro och Östergötlands län

Helmut Bergold
Mikko Helminen
Annica Ramström
Johnny Rönngren

ARKEOLOGGRUPPEN I ÖREBRO AB
Drottninggatan 11, 702 10 Örebro
Telefon 019-609 04 10

www.arkeologgruppen.se
arkeologgruppen@arkeologgruppen.se

© 2015 Arkeologgruppen AB

Arkeologgruppen rapport 2014:34
Författare Helmut Bergold, Mikko Helminen,
Annica Ramström, Johnny Rönngren
Grafisk form Nina Balknäs @ Högtorps Diverse
Omslagsfoto Miljön kring Kalvsjö. Foto av Arkeologgruppen AB.

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriet Dnr R50223371_140001.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Sammanfattning 5
Kulturarvsanalys 8
Uppdraget 9
Syfte 9
Underlag och metod 10
Det kulturpåverkade landskapet – från stenålder till nutid 12
Presentation av undersökningsområdet ur ett kulturhistoriskt perspektiv 14
Medeltid 20
Kulturmiljöer med särskilt värde 23
Fornlämningar och områden med potential för okända lämningar 23
Kostnader för arkeologi 24
Miljöer och objekt som har lagskydd och kulturhistoriska värden på nationell, regional och lokal nivå 32
Riksintresse Medevi brunn, E11 32
Bebyggelsens och vägarnas långa platskontinuitet 35
Känsliga områden inom vägutredningsområdet 37
Landskapet kring gårdarna i Rå 40
Landskapet kring Stordalen 43
Landskapet kring Medevi säteri 46
Landskapet kring gården Kalvsjö 50
Konsekvensanalys 53
Sträckan Nykyrka – sydväst om Medevi gård 53
Sträckan sydväst om Medevi gård – Brattebrobacke 53
Alternativ 0+ 53
Alternativ 1 54
Alternativ 2 55
Alternativ 3 55
Alternativ 3a 56
Alternativ 4 56
Alternativ 5 57
Alternativ 6 57
Alternativ 7 58
Alternativ 8 58
Slutsats 60
Begrepp 62
Referenser 66
Administrativa uppgifter 68

Sammanfattning

Projektet omfattar val av lokaliseringsalternativ för utbyggnad av väg 50 delen Nykyrka – Brattebrobacke i Örebro och Östergötlands län. I syfte att se vilka eventuella intressen för kulturmiljövården som kan komma att beröras har denna kulturarvsanalys sammanställts.

Utredningsområdet innehåller tio olika vägalternativ. Däribland finns ett som följer dagens vägsträckning, medan de övriga ibland löper i och ur varandra, följer den befintliga vägen eller följer en helt ny sträckning.

Gårdarna i utredningsområdet etablerades under medeltid och saknar kontinuitet bakåt i tiden. Det är inga bybildningar utan ensamgårdar i skogsmark. Den enda gården som har ett möjligt gravfält från järnåldern är Stordalen, vilket innebär att gården skulle kunna ha områdeskontinuitet in i järnåldern.

Gårdarna Medevi, Baggeby, Kalvsjö och Kulla i den södra delen av utredningsområdet i Östergötlands län är äldre än gårdarna Södra Kärra, Stora Forsa, Dalmark, Slätrask, Rå, Nydalen och Kvarngården i den norra delen av sträckan, i Örebro län. Samtliga gårdar har brutit ny mark under medeltiden eller slutet av medeltiden. I den södra delen har det skett under 1100-1300-talet och i den norra delen under 1500-talet.

De sedan tidigare kända förhistoriska lämningarna i undersökningsområdet härrör nästan uteslutande från stenåldern. De områden där dagens odlingsmark återfinns har under delar av stenåldern utgjort havsvikar och laguner i ett skärgårdslandskap. Vikarnas och lagunernas skyddade läge har dragit till sig både kort- och långvariga bosättningar, ofta i söder- eller västvända lägen.

Området saknar de element i landskapet som tyder på bosättningar från brons- och järnåldern så som till exempel gravfält och skärvstenshögar. Utredningsområdet har få registrerade lämningar från brons- och järnåldern. Detta kan tolkas som att området inte varit attraktivt för bosättning under dessa årtusenden.

I syfte att bevara helheten i de beskrivna områdena i så stor utsträckning som möjligt ser Arkeologgruppen AB helst att alternativ 0+ eller 8 kommer till användning. Alternativ 0+ följer dagens sträckning och innebär tämligen små ingrepp i kulturmiljön om utbyggnaden vid känsliga partier förläggs, beroende på plats, på vägens östra eller västra sida.

Alternativ 8 undviker också i stort de av oss utpekade känsliga områdena. Den går visserligen nära Stora Forsa där eventuellt ett flertal fornlämningar under mark och nu okända lägenhetsbebyggelser kan förväntas. Dessutom kommer alternativ 8 att ytterligare inkräkta något på det säterilandskap som finns vid Medevi gård, dock endast längst i väster och inte långt från dagens sträckning av väg 50.

Genom att välja alternativ 0+ kommer utbyggnaden av vägen att följa dagens väg 50 och följer då den äldre vägsträckningen mellan Motala och Askersund. Vägen som löper längs med Vätterns strand har med stor sannolikhet även i äldre tid varit en landsväg.

Detta förstärks också av att de gårdar som togs upp under medeltiden lades i anslutning till vägen, antingen så att vägen passerar genom gården eller så att gården har haft direktkontakt med vägen. Landsvägen har använts för fjärrtransporter, men också för lokala transporter såsom kyrkfärder och körslor. Vilket som kom först i området, gårdarna eller vägen går inte säga, men vägen är åtminstone medeltida, möjligen äldre. Detta innebär att om alternativ 0+ väljs så kommer vägen att löpa i princip i samma linje som den alltid har gjort, vilket innebär en platskontinuitet sedan medeltiden.

Inom området har fem platser lokaliserats som känsliga för förändringar. Det är vid Rå, Stordalen, Medevi säteri, Medevi brunn och Kalvsjö. Inom utredningsområdet finns ett riksintresseområde; Medevi brunn. Lagskyddade områden utgörs av de i Fornsök registrerade lämningarna.

Figur 1. Utdrag ur digitala fastighetskartan med de alternativa vägsträckningarna markerade. Skala 1:40 000.

Kulturarvsanalys

En kulturarvsanalys utgör i grunden materiella och immateriella lämningar och företeelser. Det inbegriper till exempel traditioner, språk, konstnärliga verk, historiska lämningar, arkiv- och föremålssamlingar samt kulturmiljöer och kulturlandskap som överförs från generation till generation. Kulturarvet berättar hur samhället har sett ut över tiden och ökar insikten om varför det ser ut som det gör idag. En kulturarvsanalys görs för att studera vilka effekter ett planerat arbetsföretag kan få samt för att klarlägga konsekvenserna därav. Därmed ska den kunna användas som en del av ett beslutsunderlag i den fortsatta processen av planeringsarbetet för arbetsföretaget.

Kulturmiljö är den av människan påverkade fysiska miljön. Det kan vara allt från enskilda objekt till stora landskapsavsnitt. Kulturmiljön är en del av kulturarvet. Det kulturhistoriska värdet kan ses som en samlad bedömning av kulturarvet genom att förstå olika skeenden och sammanhang och på det viset också förstå människors olika levnadsvillkor i skilda tider. Definitionen kan ses som ett ramverk för att ringa in vad som skulle kunna betraktas som kulturhistoriskt värde.

De specifika kulturhistoriska värdena måste identifieras och beskrivas samt kopplas till de uttryck som är värdenas förutsättningar. Det kulturhistoriska värdet blir då de kunskaper som skapas i vår egen samtid, och som i framtiden kan skapas hos kommande generationer.

Kulturvärde definieras som en samlingsbenämning för sådana värden som tillskrivs företeelser, med utgångspunkt i kulturhistoriska, sociala och estetiska aspekter. Man kan säga att det handlar om att klarlägga ”vad har hänt”, ”vad finns” och ”vad är det som återspeglas”. För att identifiera och avgränsa det kulturhistoriska sammanhanget måste man alltså undersöka vad som har hänt och vad som finns.

Komplexa landskapsavsnitt och bebyggelsemiljöer som har genomgått en rad olika händelser kan vara svåra att analysera och inordna i kategorier, däremot kan de reflektera betydelsen av olika synsätt och vilken roll teknisk utveckling har haft för hur människan har använt och format landskapet.

Ett kulturhistoriskt synsätt innebär ett övervägande av olika händelser med dess element och kännetecken vilka är ett resultat av tidigare händelser och utveckling.

Det aktuella projektet omfattar val av lokaliseringsalternativ för utbyggnad av väg 50 delen Brattebrobacke – Nykyrka i Örebro och Östergötlands län. Denna kulturarvsanalys har sammanställts i syfte att se vilka eventuella intressen för kulturmiljövården som kan komma att beröras.

Inledningsvis beskrivs uppdraget och dess syfte som sedan följs upp av en beskrivning av den metod som har använts. Därefter följer en beskrivning av områdets historia som sträcker sig från stenålder fram till nutid. Kulturmiljöer med lagskydd som riksintressen och

kända fornlämningar redovisas liksom områdets potential för okända fornlämningar. Mot slutet diskuteras de områden som efter analysen har bedömts utgöra känsliga områden och vilka konsekvenser de olika vägalternativen får. Rapporten avslutas med ett avsnitt där slutsatserna presenteras. Sist i rapporten finns en begreppslista med förklaringar av i rapporten förekommande uttryck.

Faktorer som bedömts representera områdets kulturhistoriska värden i fysisk mening har identifierats och sammanställts. Nuläget, nollalternativet och aktuella nybyggnadsförslag har vägts mot varandra för att pröva vilka konsekvenser de olika alternativen får för områdets kulturhistoriska värden.

Resultaten från en nyligen genomförd utredning etapp 1 över den delen som sträcker sig från länsgränsen i Örebro län till Nykyrka i Östergötlands län (Ramström 2013), samt en byråinventering över delen Brattebrobacke till länsgränsen i Östergötland (Ramström 2014), tillsammans med den arkeologiska utredningen, etapp 1 och 2, från 1995 (Andersson 1995) ligger till grund för arbetet. Samtliga arbeten kan med fördel läsas tillsammans med denna sammanställning.

Uppdraget

Beställaren har formulerat följande mål och syften med kulturarvsanalysen:

- Översiktlig karaktärisering av området som lyfter fram områdets väsentliga kulturhistoriska särdrag och speglar tidsdjupet från förhistoria till nutid.
- Redovisning av miljöer och objekt i området som har lagskydd och kulturhistoriska värden på nationell, regional och lokal nivå.
- Redovisning av miljöer och objekt i området som är särskilt väsentliga för att områdets kulturhistoriska karaktär ska bibehållas eller stärkas.
- Kulturhistoriska samband och funktioner ska redovisas.
- Arkeologisk bedömning av potential av okända fornlämningar i området, samt kostnadsbedömning av arkeologiska insatser.
- Redovisning av fornlämningar i relation till det förhistoriska landskapets utveckling, till exempel landhöjning. Särskilt känsliga fornlämningsmiljöer ska identifieras.
- Redovisning av landskapsutvecklingen under förhistorisk tid fram till nutid. Redovisningen ska bland annat bygga på en historisk kartanalys.

Kulturarvsanalysen ska levereras som ett dokument, en PM. Dessutom levereras framtaget GIS-material som shapefiler.

Syfte

Kulturarvsanalysens uppgift är att sätta fokus på vilka effekter de olika vägalternativen har, effekter som antingen kan vara positiva eller negativa. Analysen ska dessutom utgöra en del av beslutsunderlaget vid valet av vilket vägalternativ som ska tillämpas.

Underlag och metod

I kulturarvsanalysen sammanställs och analyseras primära källor som äldre kartmaterial, husförhörslängder, Fornsök och Skogens pärlor. Detta är källor som berör kulturmiljön i det område som omfattas av planerade vägsträckningar.

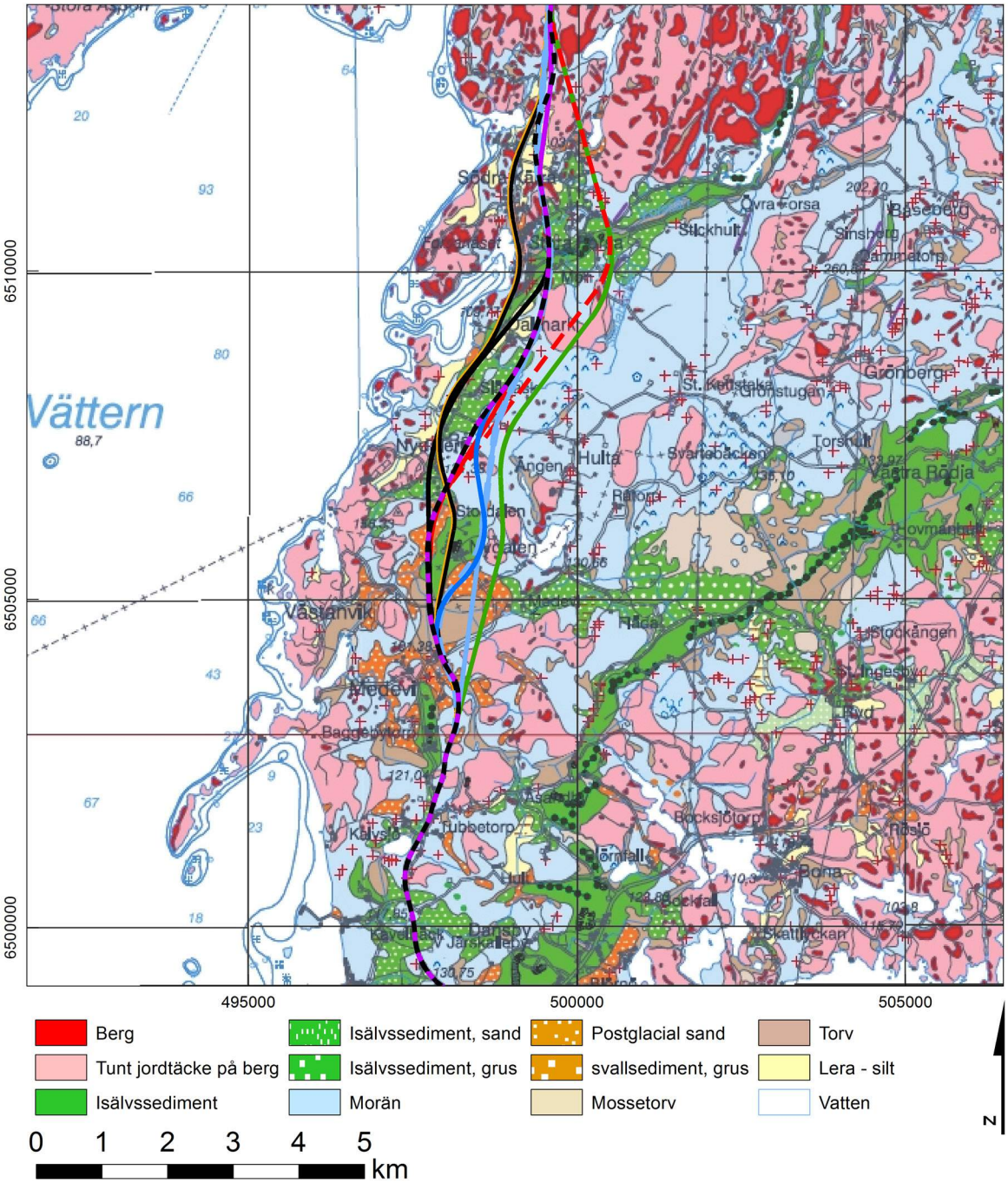

Figur 2. Jordartskartan med de olika jordarterna markerade.

När en förändring sker i form av en nybyggnation eller breddning av väg får det effekter i landskapet. Kulturarvsanalysens uppgift är att sätta fokus på dessa effekter som antingen kan vara positiva eller negativa. De effekter som förändringar får i landskapet är på kulturmiljösidan kopplade till landskapsrums eller platsers värden. De värden som förstärks eller försvagas är kunskapsvärden, upplevelsevärden och/eller bruksvärden.

Kunskapsvärden i landskapet ligger ofta i mindre avgränsade områden såsom fornlämningar, känsliga biotoper, äldre bebyggelsesamlingar och gårdsstrukturer. Dessa kan ofta utgöras av riksintressen för olika värden som till exempel möjligheten till kunskap och förståelse av det kulturhistoriska innehållet. Men värden kan också definieras som sällsynthet eller hot.Dessa värden är objektiva.

Upplevelsevärdet är mer subjektivt, det vill säga individuellt och känslogrundat, vilket kan vara svårt att beskriva eller klassificera. Landskapets upplevelsevärde inbegriper visuella, symboliska och identitetsskapande värden, som ofta bygger på en förväntad landskapsupplevelse.

Bruksvärde handlar om den resurs som landskapet utgör för boende, friluftsliv och näringsliv.

När värdet på kulturmiljön har fastställts och förändringarna i landskapsrummet har utvärderats enligt ovan sker en värdeökning eller värdeminskning för kunskaps-, upplevelse- eller bruksvärdet. Det vill säga att det får en konsekvens för rummet eller platsen. Konsekvenserna kan i sin tur vara negativa eller positiva, stora eller små.

För att gradera konsekvenserna används en femgradig bedömningsskala som tagits fram av EQC Karlstad AB:

- Stora eller mycket stora negativa konsekvenser uppstår när nationella intressen gällande kulturmiljö med högt bevarandevärde och/eller stora upplevelsevärden och pedagogiskt värde skadas så att helhetsmiljön inte längre kan uppfattas och att ytor och samband bryts. Dessa skadeverkningar är i hög grad irreversibla.
- Märkbara negativa konsekvenser uppstår vid begränsad påverkan på en kulturmiljö med höga värden. Det gäller när kulturmiljöer med värden ur regionalt intresse tas bort eller sönderdelas så att helheten inte kan uppfattas och även när ytor och samband försvagas och upplevs som otydliga.
- Små eller obetydliga negativa konsekvenser uppstår när enstaka fornminnen eller andra kulturhistoriska objekt påverkas eller tas bort och när inte objekten är betydelsefulla bärare av kulturmiljöns helhet.
- Inga eller försumbara konsekvenser uppstår när kulturmiljön inte utsätts för någon eller endast marginell negativ påverkan.
- Positiva konsekvenser uppstår när projektet medför att vägen lokaliseras så att områden med höga kulturvärden avlastas eller att tillgängligheten till kulturmiljön ökar.

Det kulturpåverkade landskapet – från stenålder till nutid

Kulturlandskapet kan ses som ett växelspel mellan naturen och människan, där framförallt landskapets topografi, jordarter och vatten har utgjort de primära förutsättningarna för kulturlandskapet och är grunden för hur marken har nyttjats av människan genom tiden. Förutsättningar såsom jordmån, solläge, tillgång till vatten och möjlighet till bra färdvägar har avgjort hur marken har använts.

Det vi kallar för kulturlandskap är den del av naturen där människans påverkan är som tydligast och mest omvälvande. Generationer av pragmatiskt och ekonomiskt bruk har format det landskap vi ser, upplever och brukar idag. Dess form och innehåll har till stor del uppstått genom ett i högsta grad ekonomiskt nyttjande utifrån de primära förutsättningarna på platsen.

Förutsättningarna har varierat med olika landskapstyper och med olika teknologier. Så är även fallet idag där naturförutsättningarna präglar både den agrara och den urbana miljön, visserligen det har mindre betydelse med dagens moderna tekniska utveckling.

För att definiera en bild av naturförutsättningarna i det aktuella området krävs information om jordarter, topografi och äldre

Figur 3. Exempel på den blockrika och svårgenomträngliga terräng som särskilt präglar de norra och östra delarna av utredningsområdet. Foto av Arkeologgruppen AB.

Figur 4 och 5. Delar av det småbrutna odlingslandskapet med betesmarker samt biotoper som stenmurar och röjningsrösen.
Foto av Arkeologgruppen AB.

strandlinjer. I generella termer kan sägas att boplatser och gårdar gärna lokaliserades till svagt sluttande mark på mer väldränerade jordarter som morän, sand och silt.

I samband med att inlandsisen smälte avsattes lera och silt på de djupast belägna bottnarna (glaciallera). Mer lera avsattes efter avsmältningen men innan marken började höja sig ur vattnet (postglacial lera). Den postglaciala leran har hög vattenhållande förmåga och innehåller höga halter av växtnäringsämnen, vilket gör att lermarker i första hand nyttjats som jordbruksmark.

Med tiden och utvecklingen av jordbruksredskap möjliggjordes brukandet av tyngre leror (postglacial lera). Dessa marker har haft stor betydelse för det svenska jordbrukets utveckling under förhistorisk och historisk tid.

Kulturlandskapet har också en rent kronologisk dimension där det nutida landskapet är en en ackumulering av alla tiders landskap. Invid torpet från 1800-talet finns röjningsröseområden från medeltid och gravar från järnålder. I kanten av åkermarken – som avspeglar både vår tids jordbruk och 1800-talets – ligger en hällkista som anlades 2000 år före vår tideräknings början. Allt finns där samtidigt, om än inte direkt synligt. En kulturlandskapsanalys måste syfta till att identifiera dessa kronologiska lager och avgöra hur de förhåller sig till varandra, hur de påverkar vår uppfattning av detta förhållande och hur eventuella ingrepp i denna balans – till exempel en ny väg – riskerar att påverka den. Det kan i sammanhanget vara värt att påpeka att också en ny väg kan vara en dimension i landskapets kronologiska lapptäcke.

Presentation av undersökningsområdet ur ett kulturhistoriskt perspektiv

Utredningsområdet ligger i södra Örebro län och norra Östergötlands län på Vätterns östra sida. Utredningsområdet karaktäriseras av skogklädda partier på höga höjder i norr och öster medan de odlade markerna återfinns i nordsydliga dalgångar väster om höjderna. På flera platser följer väg 50 dessa dalgångar. Dagens markanvändning utgörs av skogs- och åkerbruk med inslag av bete samt energiskog. Bebyggelsen består av gårdar och torpbebyggelse som ligger utspridd i odlingslandskapet medan de moderna villorna har uppförts främst längs med väg 50. Inom utredningsområdet finns övergivna gårdar och torp med igenlagd åker- och betesmark.

De skogklädda partierna i nordöst, som under förhistorisk och historisk tid varit utmarksområden, har även idag en liknande karaktär och används för jakt och allmänt friluftsliv. Topografin, med djupa raviner och tät skog, gör att områdena i öster bitvis är otillgängliga. Landskapet med omväxlande skog och öppna marker ger ett splittrat intryck där höga partier öppnar sig för att återigen sluta sig i skogsmarker. Först i den södra delen av området, kring Nykyrka, övergår landskapet till att bli ett mer sammanhållet jordbrukslandskap.

Figur 6. De äldre vägsträckningarna utifrån historiskt kartmaterial överförda till fastighetskartan. Den röda väglinjen är den i nord-syd löpande landsvägen medan de gulfärgade är av mer lokal karaktär.

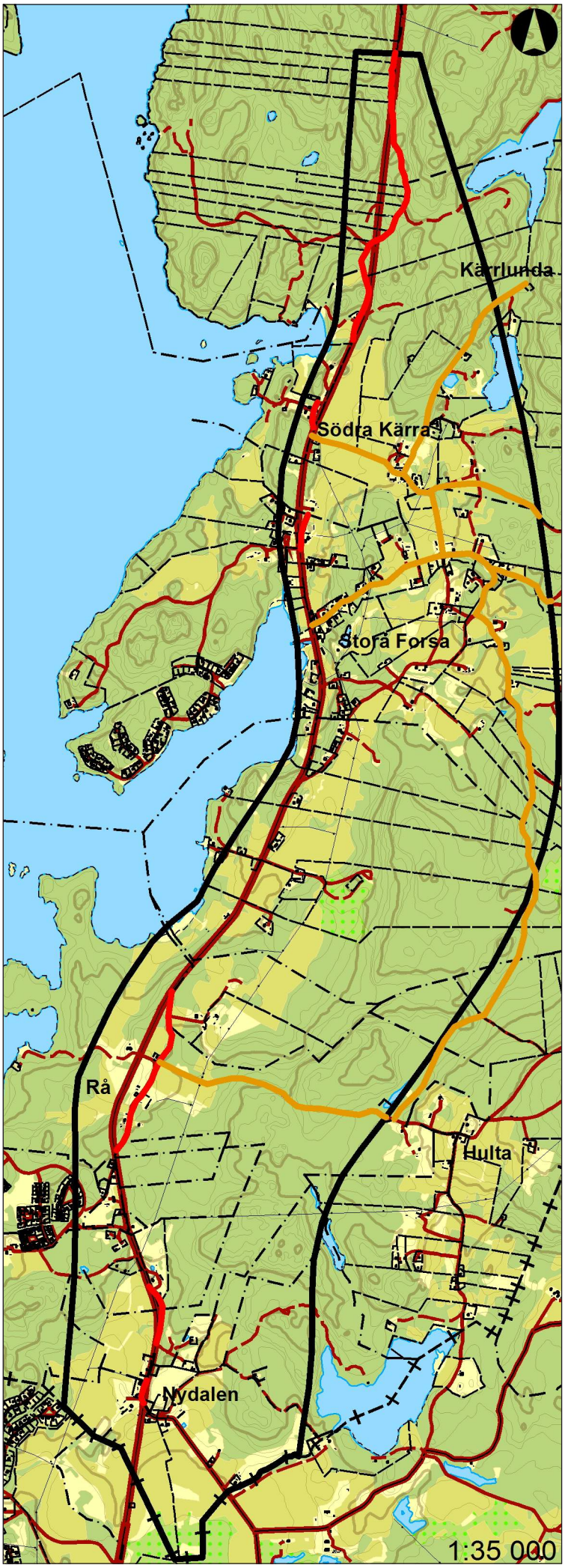

Med start i norr återfinns resterna av den gamla landsvägen mellan Askersund och Motala som är känd från 1700-talets historiska kartmaterial. Till stora delar sammanfaller den äldre landsvägen med dagens väg 50, men den gamla vägen gör avstickare till de äldre gårdarna parallellt med dagens väg i form av en slingrande grusväg. Den gamla landsvägen löper i nordsydlig riktning genom i praktiken hela utredningsområdet. Den norra delen av landsvägen finns upptagen i Fornsök som en färdväg, RAÄ Hammar 376:1.

Öster om den äldre landsvägen och väg 50 löper ytterligare en parallell stig eller färdväg i nordsydlig riktning som passerar de östligare liggande byarna (Skogens Pärlor objekt 2005168). Detta är en stig eller färdväg som löper i de i övrigt otillgängliga höjd- och skogsområdena i utredningsområdets östra del. Stigen visar på det behov som ändå funnits i äldre tider att kunna färdas, åtminstone till fots, även i dessa otillgängliga delar. Den enstaka bebyggelse som återfinns i dessa skogstrakter knyter an till denna väg eller till den väg som löper i östvästlig riktning över skogspartiet från gården Rå.

I östvästlig riktning finns även en väg vid byn Södra Kärra som i sin förlängning, utanför utredningsområdet, delar sig. Den ena delen fortsätter norrut upp i skogsområdena medan den andra fortsätter till byn Övre Forsa.

Likaså vid Stora Forsa finns en östvästlig väg som leder till byn Övre Forsa. Denna väg leder parallellt med Forsaån och korsar den vid ett tillfälle . Den sista vägen inom utredningsområdet är den som löper i östvästlig riktning från Rå, över skogsområdena till byn Hulta.

Genom att bilda sig en uppfattning om det äldre vägnätet i området kan en bättre bild av rörelsemönstret skapas och på så sätt ökar också förståelsen för medeltida och historiska upptagningar av bebyggelseenheter och var de kan vara belägna. Delar av vägnätet kan även vara äldre än så, men där är kopplingarna inte alltid lika tydliga. Det är i och med de första landskapslagarna som vi får en inblick i synen på vägar och framkomlighet där flera lagar gör gällande att det ska finnas en farbar väg in och ut ur byn. Detta kan tolkas som att byn, i det här fallet de mantalssatta eller frälseägda byarna, inte ska vara återvändsgränder för att använda en modern liknelse, utan man ska kunna gå in i den från ett håll och sedan vidare ut ur den åt ett annat. Denna tolkning stämmer bra med vägnätet i utredningsområdet som just löper in och ut ur byar, ibland i nordsydlig riktning och ibland även i östvästlig så att vissa byar bildar en knutpunkt i vägnätet. Därmed kan man också dra slutsatsen att vägnätet är av åtminstone medel-tida ursprung, då tiden även sammanfaller med de historiska beläggen för byarna.

De sedan tidigare kända förhistoriska lämningarna i undersökningsområdet härrör nästan uteslutande från stenåldern, en lång tidsperiod som spänner från cirka 9 000 till 1 800 f. Kr. De områden där dagens odlingsmark återfinns har under delar av stenåldern utgjort havsvikar och laguner i ett skärgårdslandskap.

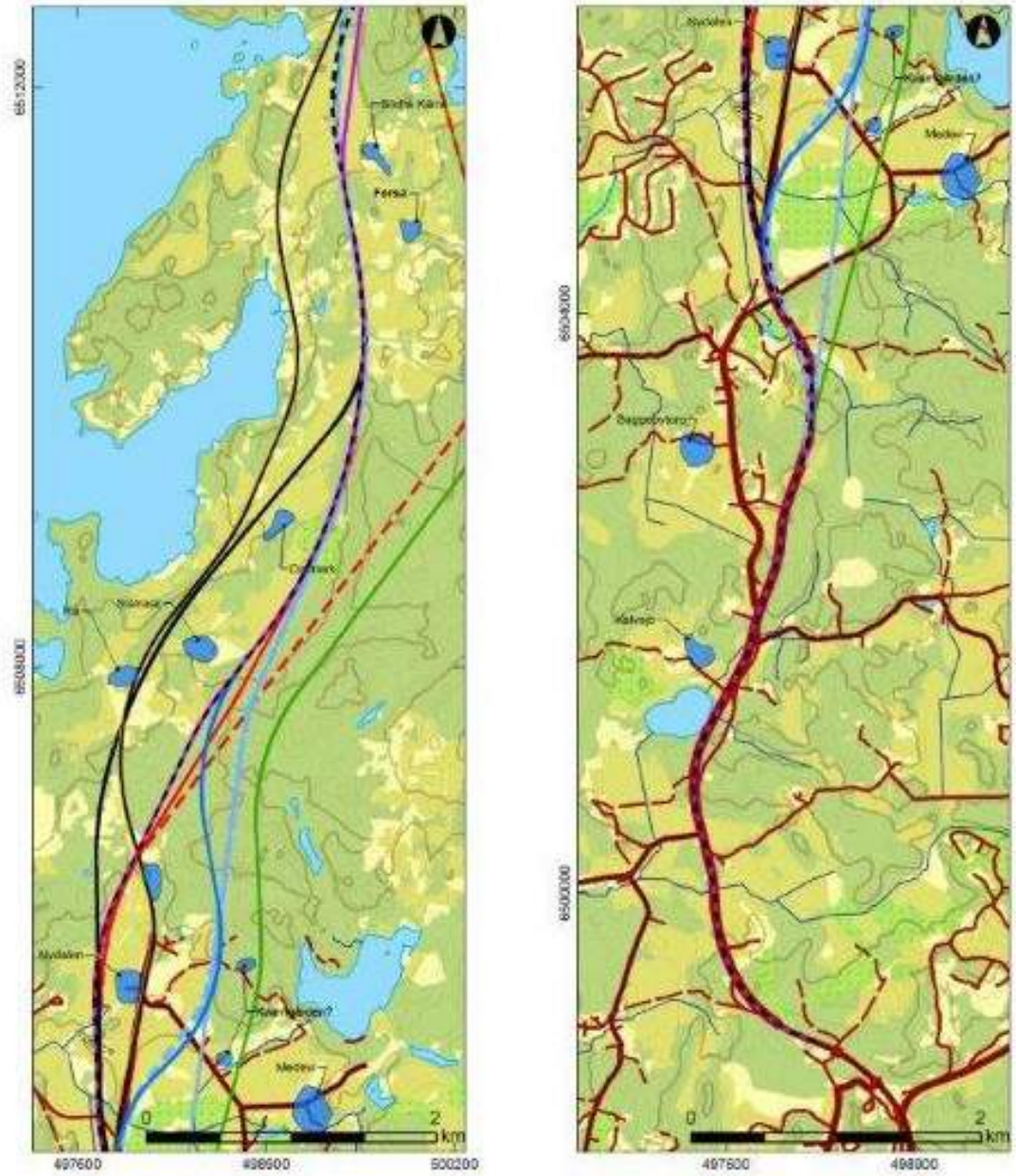

Figur 8a–b. Karta med de medeltida gårdarnas lägen markerade.

På 120-metersnivån återfinns stenkammargravar på näs eller i skyddade vikar. Gravtypen har krävt en större arbetsinsats för att uppföras, vilket gör att man kan sluta sig till att det i närheten bör ha funnits en population som kunnat avvara så pass mycket arbetskraft som behövts för att uppföra gravarna. Vikarnas och lagunernas skyddade läge har dragit till sig både kort- och långvariga bosättningar, ofta i söder- eller västvända lägen. Under yngre stenålder eller äldsta bronsålder har vattnet dragit sig undan cirka 5 meter till en nivå på 115 meter över havet.

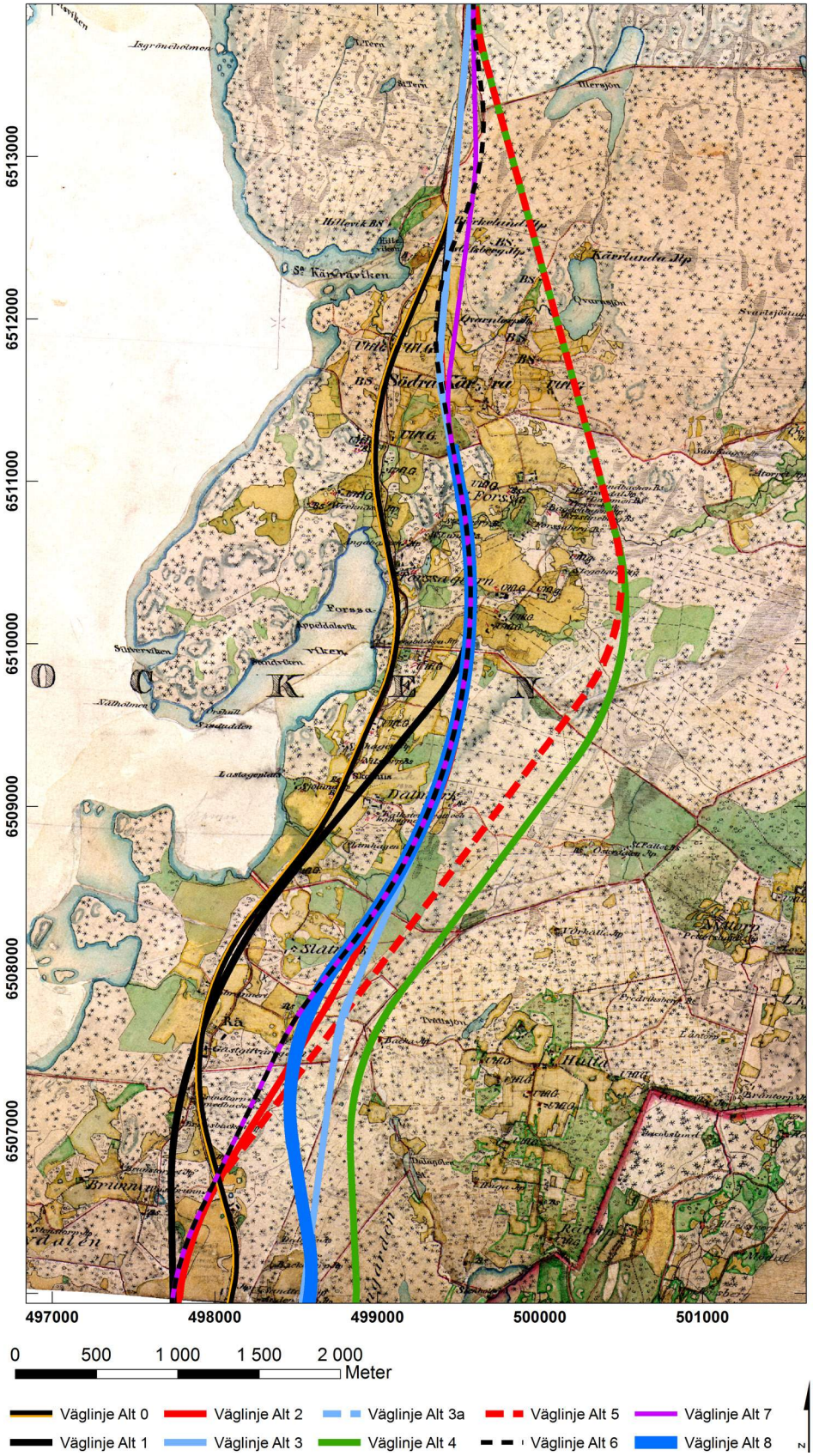

Figur 7a–b. Häradsekonomiska kartan från 1800-talets mitt med byar och äldre vägar.

6505000
6504000
6503000
6502000
6501000
6500000
6499000
496000
497000
498000
499000
500000
0
500
1 000
1 500
2 000
Meter
Väglinje Alt 0
Väglinje Alt 1
Väglinje Alt 2
Väglinje Alt 3
Väglinje Alt 3a
Väglinje Alt 4
Väglinje Alt 5
Väglinje Alt 6
Väglinje Alt 7
Väglinje Alt 8

Området saknar de element i landskapet som tyder på bosättningar från brons- och järnåldern så som till exempel gravfält och skärvstenshögar. Utredningsområdet har få registrerade lämningar från brons- och järnåldern. Detta kan tolkas som att området inte varit attraktivt ur bosättningssynpunkt under dessa årtusenden. Möjligen kan några av de kända lämningar som daterats till stenålder egentligen höra till den äldsta delen av bronsåldern, men det förändrar inte bilden. Vattnet verkar ha dragit sig tillbaka ganska snabbt och lämnat ett landskap efter sig som inte lämpade sig för den typ av enkel odling som var en förutsättning för att permanent bebyggelse skulle kunna etableras.

Medeltid

Gårdarna i utredningsområdet etablerades under medeltid och saknar kontinuitet bakåt i tiden, vilket däremot är vanligt i fullåkersbygder eller i de småbrutna Mälardalslandskapen. Det rör sig inte om någon bybildning utan snarare om etablerandet av ensamgårdar i skogsmark. Den enda gården som har ett möjligt gravfält från järnåldern är Stordalen. Gården skulle kunna ha områdeskontinuitet in i järnåldern, men detta enda gravfältet kan också symbolisera en kortvarig etablering under en period av järnåldern.

Gårdarna Medevi, Baggeby, Kalvsjö och Kulla i den södra delen av utredningsområdet i Östergötlands län är äldre än gårdarna Södra Kärra, Stora Forsa, Dalmark, Slätrask, Rå, Nydalen och Kvarngården i den norra delen, i Örebro län. Samtliga gårdar har brutit ny mark under medeltiden eller slutet av medeltiden. I den södra delen har det skett under 1100 – 1300-talet och i den norra delen under 1500-talet. Under de första århundradena av medeltiden utgjorde den norra delen av undersökningsområdet en skogbevuxen utmark. De medeltida gårdarna i söder ligger påfallande ofta vid idag helt eller delvis utdikade sjöar. Dessa har haft betydelse för betesdriften i form av tillgången till strandängar. Betes- och odlingsmarken har för dessa gårdar varit en balanserad ekonomi och en förutsättning för deras överlevnad. Först på 1500-talet tas odlingsbar mark upp i de norra delarna och gårdar etableras i området. Under medeltid har området präglats av skogsmarker som med jämna mellanrum bryts av gårdarnas öppna åker- och betesmarker. Endast vid Medevi och Kulla har det funnits förutsättningar för en mer sammanhängande öppen miljö, då gårdarna ligger på ett inte allt för långt avstånd mellan sig, utmed den norra sidan av den nu utdikade Stafsjön. Noteras bör att samtliga gårdar ligger i anslutning till den äldre landsvägen mellan Motala och Askersund. Bebyggelsen är uppenbart etablerad i anslutning till vägen. Frågan är om vägen är samtida med bebyggelsen eller om den fanns där tidigare som en enslig passage genom skogbeväxt utmark.

Under historisk tid tas ytterligare odlings- och betesmark upp i anslutning till de redan befintliga gårdarna, vilka även styckas upp och blir flera. Det motsvarar i sig en sorts bybildning där gårdsantalet ligger mellan två till tre gårdar per by och där odlingsmaximum sammanfaller med det för Sverige generella åkermaximum kring sekelskiftet år 1900.

Under historisk tid sker en kraftig utveckling vad gäller Medevi som under 1300-talet i en byteshandel med gårdar benämns torp till att under 1600-talet bli ett besuttet säteri. Medevi säteri lägger i princip all mark under sig i den del av utredningsområdet som återfinns i Östergötlands län. Under Medevi säteri infogas de gamla medeltida gårdarna Baggeby och Kulla. Medevis marker tar slut strax norr om den medeltida skattegården Kalvsjö. Medevis expansion i området har en dämpande effekt på bybildningen, då två av de gårdar som var potentiella byar läggs under säteriet och även söderut mot Nykyrka saknas gårdar och byar inom utredningsområdet. Under historisk tid öppnas markerna kring Medevi upp ytterligare och det öppna landskapsrum vi ser idag bildas, men då med en vattenspegel i form av den idag utdikade och igenslyade Stafsjön. Till säteriet hör en anlagd engelsk park, vilken är från 1700-talet och därmed en av Sveriges äldsta engelska parker.

Till säteriet har ett antal dagsverkstorp av olika ålder varit kopplade, vissa är bebodda idag medan andra återfinns som husgrunder.

Figur 9. Exempel på en av de bevarade äldre byggnaderna i Stora Forsa, troligen en magasinsbyggnad. På bilden syns även den äldre byvägen. Foto av Arkeologgruppen AB.

I den delen av området som ligger inom Örebro län splittrades samtliga byar i och med de laga skiftena, som genomfördes under 1800-talet. Få av dagens gårdar ligger i de äldre bylägena, de flesta är utflyttade, vilket har resulterat i dagens landskap med gårdar utspridda i odlingslandskapet. När det gäller Stora Forsa räckte inte den odlingsbara marken till, där valde man istället att bryta helt ny mark vid laga skiftet. Gården Mon är ett exempel på detta.

Utredningsområdet präglas inte av någon större industriverksamhet, den som har funnits har i princip varit belägen i Stora Forsa, även om mindre verksamheter har funnits i Dalmark och i Rå. I Dalmark har kalkbränning förekommit och i Rå har det funnits ett ångbränneri. Stora Forsa är historiskt sett den största byn i utredningsområdet och det är också hit som de industriella verksamheterna förlagts, då det funnits ett vattendrag genom byn som kunnat nyttjas i detta syfte. Man har under en kort period försökt sig på gruvdrift, men järnådrorna gav inte den mängd som krävdes för en mer storskalig drift. Inne i Forsa har det legat en masugn som lades ner år 1834. Malmen kom till Stora Forsa med båt från gruvorna i Taberg i Småland. Efter att masugnen lades ner byggdes ett pappersbruk på samma plats, men det lades ner under första halvan av 1900-talet.

Kulturmiljöer med särskilt värde

Vissa miljöer eller objekt är skyddade i lagstiftningen. Det gäller byggnadsminnen och fornlämningar. En del av dessa miljöer är särskilt utpekade, nationellt, regionalt eller lokalt. I Medevi finns ett riksintresse. Motala kommun har 2011 tagit fram en kommunövergripande landskapsanalys vilken gjordes som komplement till översiktsplanen avseende vindkraft. Dessutom finns för Östergötlands län ett regionalt kulturarvsprogram 2012–2014. Dessa dokument behandlar dock inte det här aktuella området.

Inom ramen för den aktuella kulturarvsanalysen och vägprojektet har några områden identifierats som har särskilt värde.

Fornlämningar och områden med potential för okända lämningar

I föreliggande arbete har den lag och det fornlämningsbegrepp som gäller från och med 1 januari 2014 använts. Det innebär att lämningar som tillkommit före år 1850 och uppfyller övriga kriterier i Kulturmiljölagen ska vara fornlämning. I samband med ändringarna av lagen har begreppet fast fornlämning tagits bort och ersatts med begreppet fornlämning. Övriga begrepp är möjlig fornlämning samt övrig kulturhistorisk lämning.

Den arkeologiska utredningen som genomfördes för områdets södra del, det vill säga vägkorridoren i Östergötland har fastställt 32 arkeologiska objekt (Ramström 2013). Objekten fornlämning uppgår till 8 stycken och utgörs antingen av lägenhetsbebyggelse, fossil åkermark eller röjningsröseområde. Bland fornlämningar finns även gränsstenar och milstenar. Dessutom finns 15 möjliga fornlämningar.

Det är vanligen ytor som utifrån sitt topografiska läge, naturmiljö och omkringliggande fornlämningsmiljö har bedömts att kunna innehålla dolda fornlämningar.

De i rapporten (Ramström 2013) markerade gränserna ska inte ses som absoluta utan återspeglar en topografiskt möjlig begränsning. Det är först efter att en fornlämning säkert har konstaterats vid en utredning etapp 2 och efter det att en förundersökning genomförts som dess gränser och utbredning kan fastställas. Slutligen finns 9 övriga kulturhistoriska lämningar. Dessa är vanligen sentida lägenhetsbebyggelser eller stenmurar. Den norra delen av sträckan är inte inventerad och de föreslagna vägalternativen täcker ett mycket stort område.

Inom området finns i Fornsök cirka 60 registrerade lämningar av olika karaktär (Ramström 2014). Siffran kommer dock att förändras, dels beroende på den nya lagstiftningen, dels på nyupptäckta lämningar i samband med inventering, samt i ett senare skede utredningsgrävning. I följande kartmaterial presenteras de i Fornsök registrerade objekten.

Förutom de redan kända lämningarna förväntas vid fortsatt inventering och utredningsgrävning nya lämningar påträffas främst efter lägenhetsbebyggelse och stenålder. I mindre utsträckning förväntas även yngre bronsålders- och järnålderslämningar. De fortsatta arbetena förväntas alltså förstärka bilden av den redan kända fornlämningsmiljön.

Lägenhetsbebyggelse kan särskilt förväntas i lägen utefter de äldre vägsträckningarna, i utkanten av de medeltida bylägena och i de historiskt odlade trakterna. Även järnålderslämningar och tidigmedeltida objekt kan förväntas i dessa områden, dock i ringa omfattning. Lämningar efter stenålder och äldre bronsålder förväntas särskilt ligga inom områden mellan 110–125 meter över havet vilket motsvarar strandlinjen för de aktuella perioderna. Särskilt troliga områden för dessa lämningar är de platser där det enligt Fornsök har påträffats lösfynd från perioden.

Kostnader för arkeologi

Att ange framtida kostnader för idag okända arkeologiska objekt är naturligtvis inte möjligt. De uppskattningar som anges nedan bygger på sammanställningar som gjorts utifrån genomsnittskostnader för undersökningar genomförda på varierande objekt under senare år av olika aktörer.

Kart- och arkivstudier är gjorda för hela sträckningen, återstående kostnader kommer att för norra delen inledas med en inventering av vald korridor Därefter följer arkeologisk utredning etapp 2, förundersökningar samt slutundersökningar för hela sträckan. Efter varje moment kan man på goda grunder anta att antalet objekt att undersöka kommer att avta. Kostnaden för utredningens etapp 2 är mycket beroende på den korridor som väljs och kan i nuläget inte uppskattas. Nedan följer en tabell av kostnadsuppskattningar som grundar sig på de senaste årens kostnadsläge vid undersökningar av den typ av lämningar som kan förväntas finnas i området. Tabellen bygger till delar på en sammanställning av SAU (Societas Archaeologica Upsaliensis).

Lämningstyp	**Storlek**	**Förundersökning**	**Slutundersökning**
Mesolitisk/neolitisk boplats	liten–medel	100.000–300.000	400.000–1.500.000
Neolitisk boplats	medel–stor	200.000–700.000	800.000–3.000.000
Bronsålderslokal	liten–medel	100.000–300.000	300.000–1.500.000
Järnålderslokal	liten	100.000–300.000	300.000–1.500.000
Lägenhetsbebyggelse	medel	50.000–100.000	100.000–350.000
Lägenhetsbebyggelse/bytomt	medel–stor	75.000–150.000	150.000–900.000
Fossil odlingsmark	medel	50.000–100.000	100.000–600.000

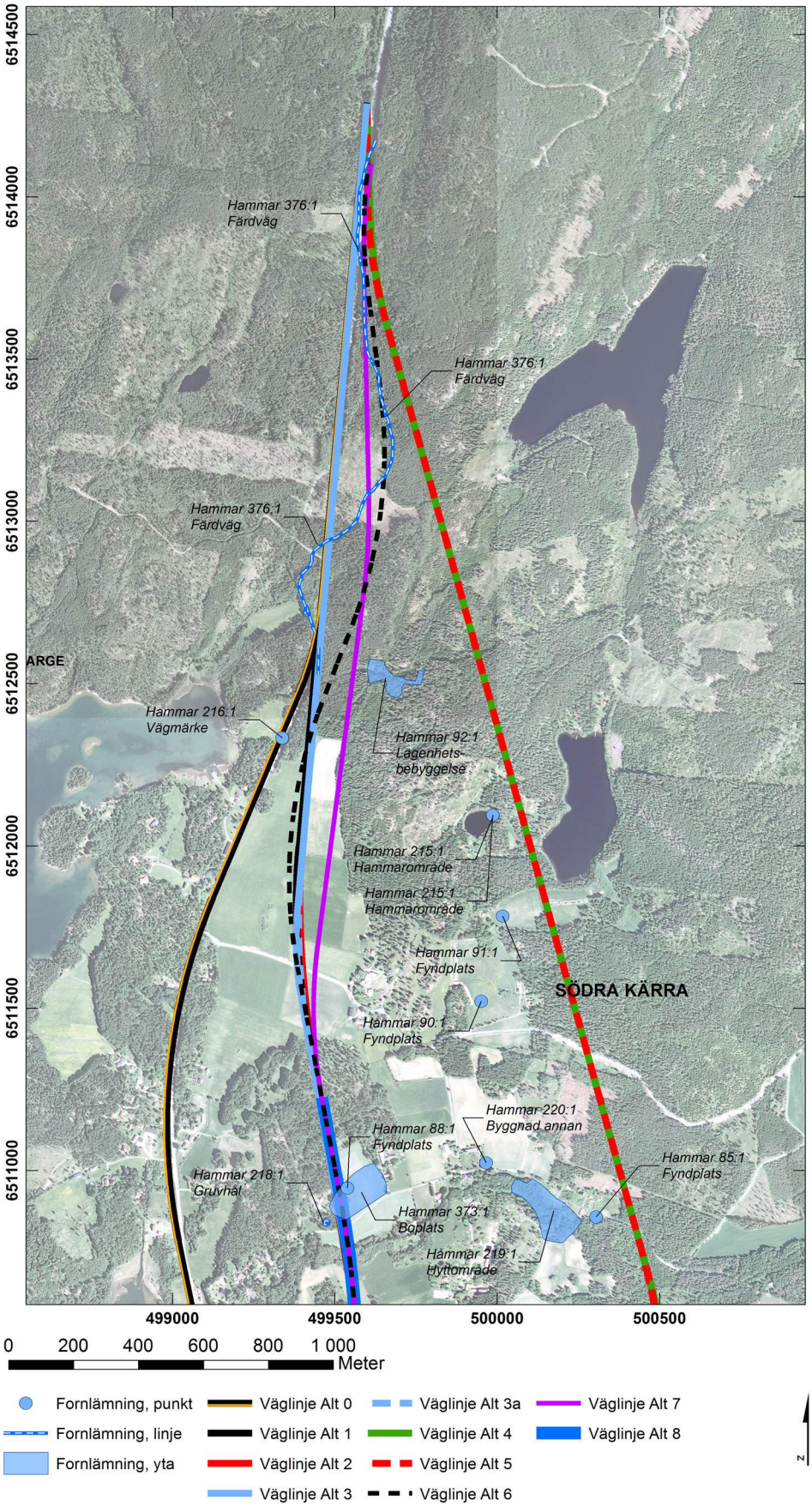

Figur 10–14 (s. 25ff). De i Fornsök registrerade kända objektens lägen i förhållande till de föreslagna vägsträckningarna.

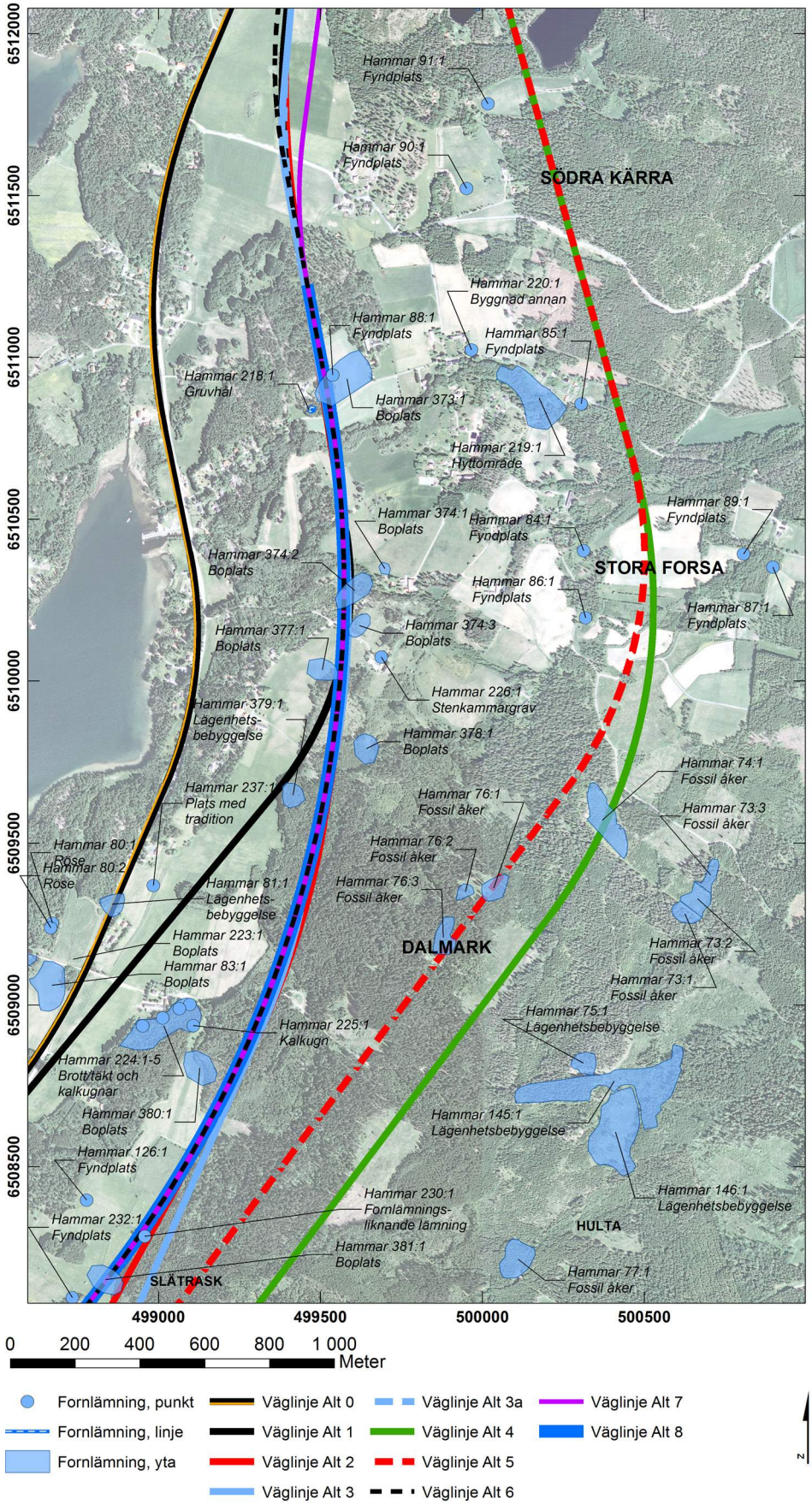
6512000
6511500
6511000
6510500
6510000
6509500
6509000
6508500
499000
499500
500000
500500
SÖDRA KÄRRA
STORA FORSA
DALMARK
HULTA
SLÄTRASK
Hammar 91:1 Fyndplats
Hammar 90:1 Fyndplats
Hammar 220:1 Byggnad annan
Hammar 88:1 Fyndplats
Hammar 85:1 Fyndplats
Hammar 218:1 Gruvhål
Hammar 373:1 Boplats
Hammar 219:1 Hyttområde
Hammar 374:1 Boplats
Hammar 84:1 Fyndplats
Hammar 89:1 Fyndplats
Hammar 374:2 Boplats
Hammar 86:1 Fyndplats
Hammar 87:1 Fyndplats
Hammar 377:1 Boplats
Hammar 374:3 Boplats
Hammar 226:1 Stenkammargrav
Hammar 379:1 Lägenhets-bebyggelse
Hammar 378:1 Boplats
Hammar 74:1 Fossil åker
Hammar 237:1 Plats med tradition
Hammar 76:1 Fossil åker
Hammar 73:3 Fossil åker
Hammar 80:1 Röse
Hammar 80:2 Röse
Hammar 76:2 Fossil åker
Hammar 81:1 Lägenhets-bebyggelse
Hammar 76:3 Fossil åker
Hammar 223:1 Boplats
Hammar 83:1 Boplats
Hammar 73:2 Fossil åker
Hammar 73:1 Fossil åker
Hammar 75:1 Lägenhetsbebyggelse
Hammar 225:1 Kalkugn
Hammar 224:1-5 Brott/täkt och kalkugnar
Hammar 380:1 Boplats
Hammar 145:1 Lägenhetsbebyggelse
Hammar 126:1 Fyndplats
Hammar 146:1 Lägenhetsbebyggelse
Hammar 230:1 Fornlämnings-liknande lämning
Hammar 232:1 Fyndplats
Hammar 381:1 Boplats
Hammar 77:1 Fossil åker
0 200 400 600 800 1 000 Meter
Fornlämning, punkt
Fornlämning, linje
Fornlämning, yta
Väglinje Alt 0
Väglinje Alt 1
Väglinje Alt 2
Väglinje Alt 3
Väglinje Alt 3a
Väglinje Alt 4
Väglinje Alt 5
Väglinje Alt 6
Väglinje Alt 7
Väglinje Alt 8
N

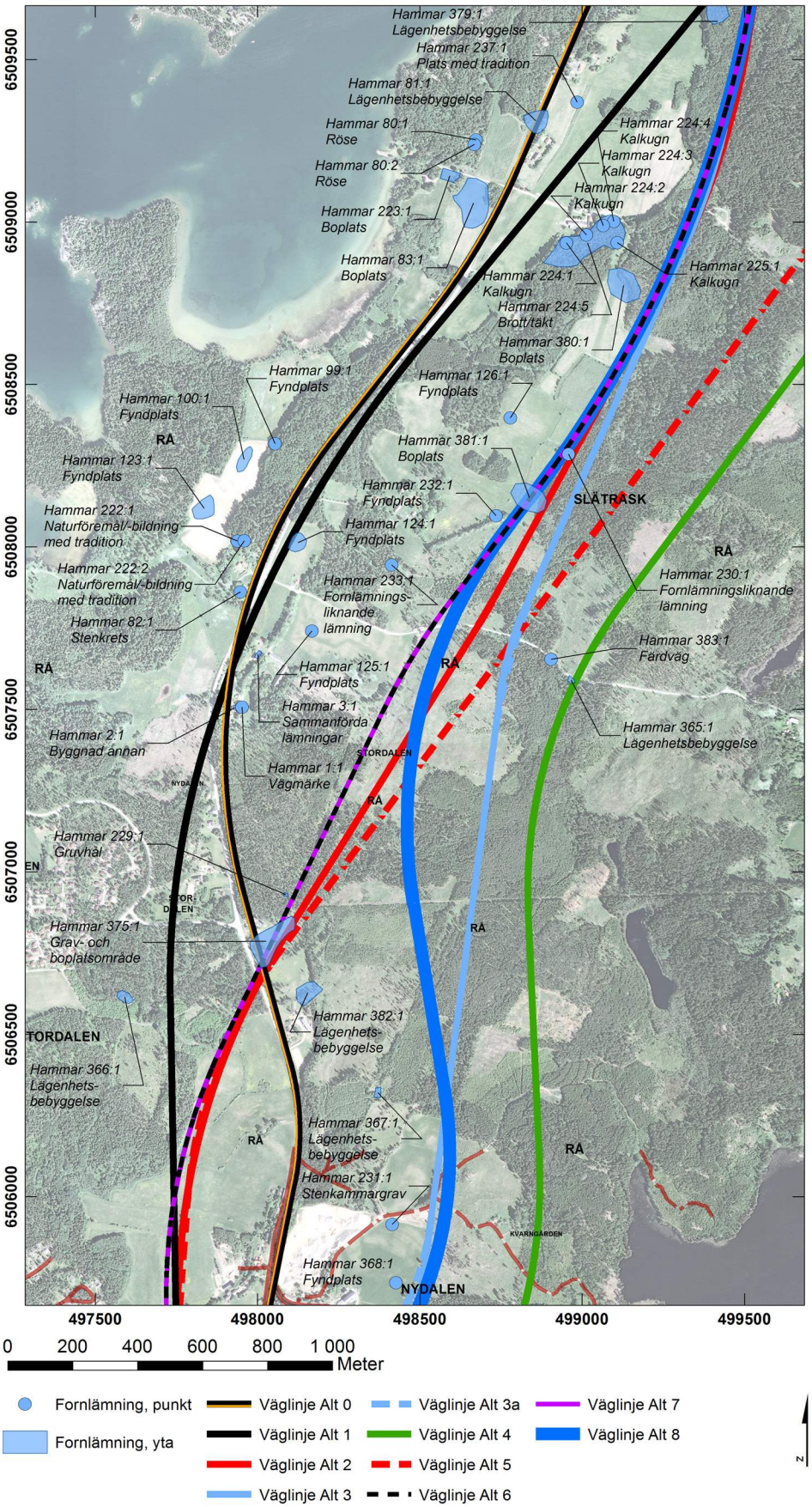
Hammar 379:1
Lägenhetsbebyggelse
Hammar 237:1
Plats med tradition
Hammar 81:1
Lägenhetsbebyggelse
Hammar 80:1
Röse
Hammar 80:2
Röse
Hammar 223:1
Boplats
Hammar 83:1
Boplats
Hammar 224:4
Kalkugn
Hammar 224:3
Kalkugn
Hammar 224:2
Kalkugn
Hammar 224:1
Kalkugn
Hammar 225:1
Kalkugn
Hammar 224:5
Brott/takt
Hammar 380:1
Boplats
Hammar 99:1
Fyndplats
Hammar 126:1
Fyndplats
Hammar 100:1
Fyndplats
RÅ
Hammar 381:1
Boplats
Hammar 123:1
Fyndplats
Hammar 232:1
Fyndplats
SLÅTRASK
Hammar 222:1
Naturföremål/-bildning
med tradition
Hammar 124:1
Fyndplats
RÅ
Hammar 222:2
Naturföremål/-bildning
med tradition
Hammar 233:1
Fornlämnings-
liknande
lämning
Hammar 230:1
Fornlämningsliknande
lämning
Hammar 82:1
Stenkrets
Hammar 383:1
Färdväg
RÅ
Hammar 125:1
Fyndplats
RÅ
Hammar 3:1
Sammanförda
lämningar
Hammar 365:1
Lägenhetsbebyggelse
Hammar 2:1
Byggnad annan
STORDALEN
Hammar 1:1
Vägmärke
RÅ
Hammar 229:1
Gruvhål
RÅ
Hammar 375:1
Grav- och
boplatsområde
Hammar 382:1
Lägenhets-
bebyggelse
TORDALEN
Hammar 366:1
Lägenhets-
bebyggelse
Hammar 367:1
Lägenhets-
bebyggelse
RÅ
RÅ
Hammar 231:1
Stenkammargrav
KVARNGÅRDEN
Hammar 368:1
Fyndplats
NYDALEN
6509500
6509000
6508500
6508000
6507500
6507000
6506500
6506000
497500
498000
498500
499000
499500
0 200 400 600 800 1 000
Meter
Fornlämning, punkt
Fornlämning, yta
Väglinje Alt 0
Väglinje Alt 1
Väglinje Alt 2
Väglinje Alt 3
Väglinje Alt 3a
Väglinje Alt 4
Väglinje Alt 5
Väglinje Alt 6
Väglinje Alt 7
Väglinje Alt 8
N

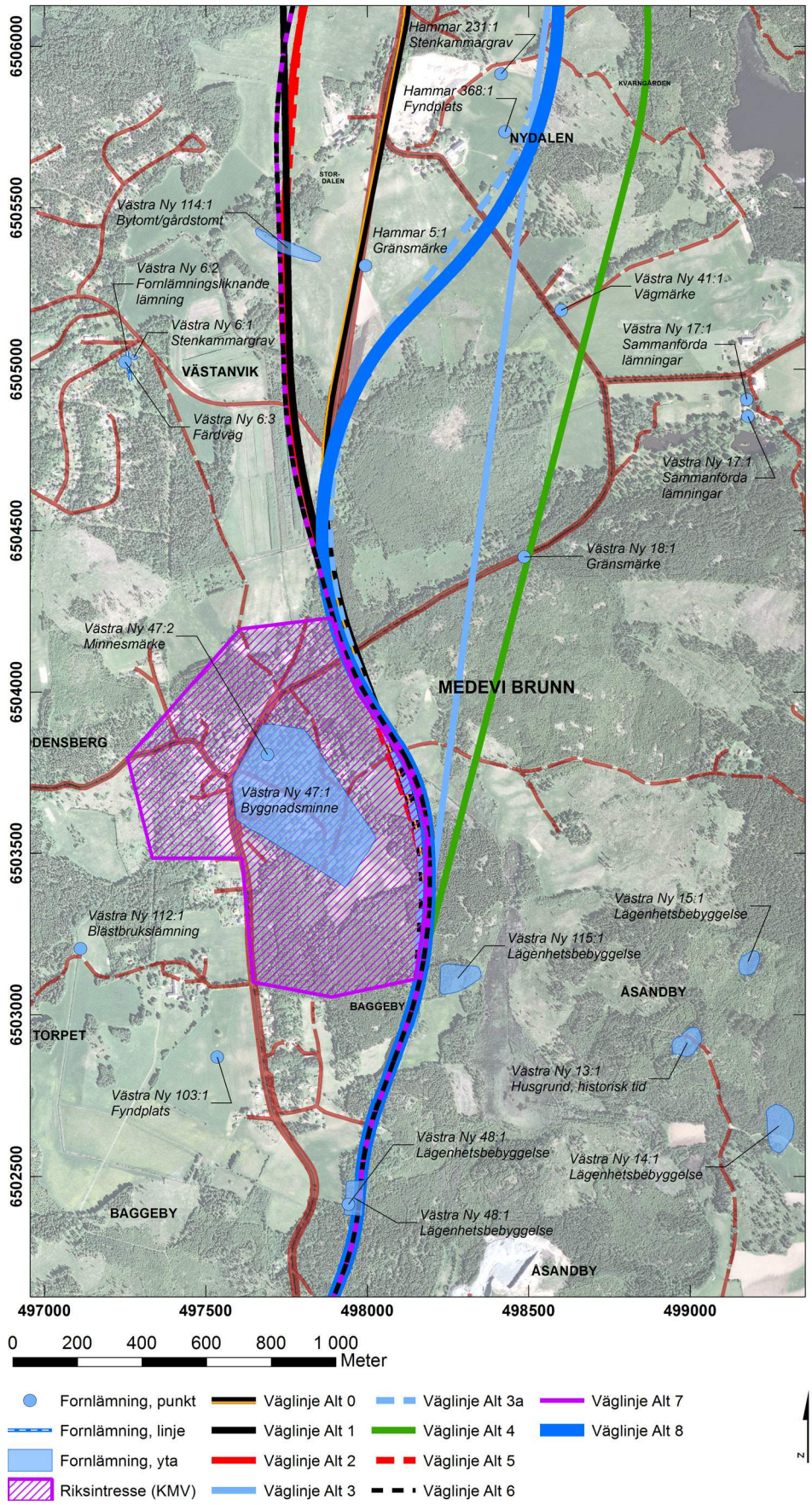
6506000
6505500
6505000
6504500
6504000
6503500
6503000
6502500
497000
497500
498000
498500
499000
Hammar 231:1
Stenkammargrav
Hammar 368:1
Fyndplats
NYDALEN
KVARNGÅRDEN
STOR-
DALEN
Hammar 5:1
Gränsmärke
Västra Ny 114:1
Bytomt/gårdstomt
Västra Ny 6:2
Fornlämningsliknande
lämning
Västra Ny 6:1
Stenkammargrav
VÄSTANVIK
Västra Ny 6:3
Färdväg
Västra Ny 41:1
Vägmärke
Västra Ny 17:1
Sammanförda
lämningar
Västra Ny 17:1
Sammanförda
lämningar
Västra Ny 18:1
Gränsmärke
Västra Ny 47:2
Minnesmärke
MEDEVI BRUNN
DENSBERG
Västra Ny 47:1
Byggnadsminne
Västra Ny 15:1
Lägenhetsbebyggelse
Västra Ny 112:1
Blästbrukslämning
Västra Ny 115:1
Lägenhetsbebyggelse
ÅSANDBY
BAGGEBY
TORPET
Västra Ny 13:1
Husgrund, historisk tid
Västra Ny 103:1
Fyndplats
Västra Ny 48:1
Lägenhetsbebyggelse
Västra Ny 14:1
Lägenhetsbebyggelse
BAGGEBY
Västra Ny 48:1
Lägenhetsbebyggelse
ÅSANDBY
0 200 400 600 800 1 000
Meter
Fornlämning, punkt
Fornlämning, linje
Fornlämning, yta
Riksintresse (KMV)
Väglinje Alt 0
Väglinje Alt 1
Väglinje Alt 2
Väglinje Alt 3
Väglinje Alt 3a
Väglinje Alt 4
Väglinje Alt 5
Väglinje Alt 6
Väglinje Alt 7
Väglinje Alt 8
N

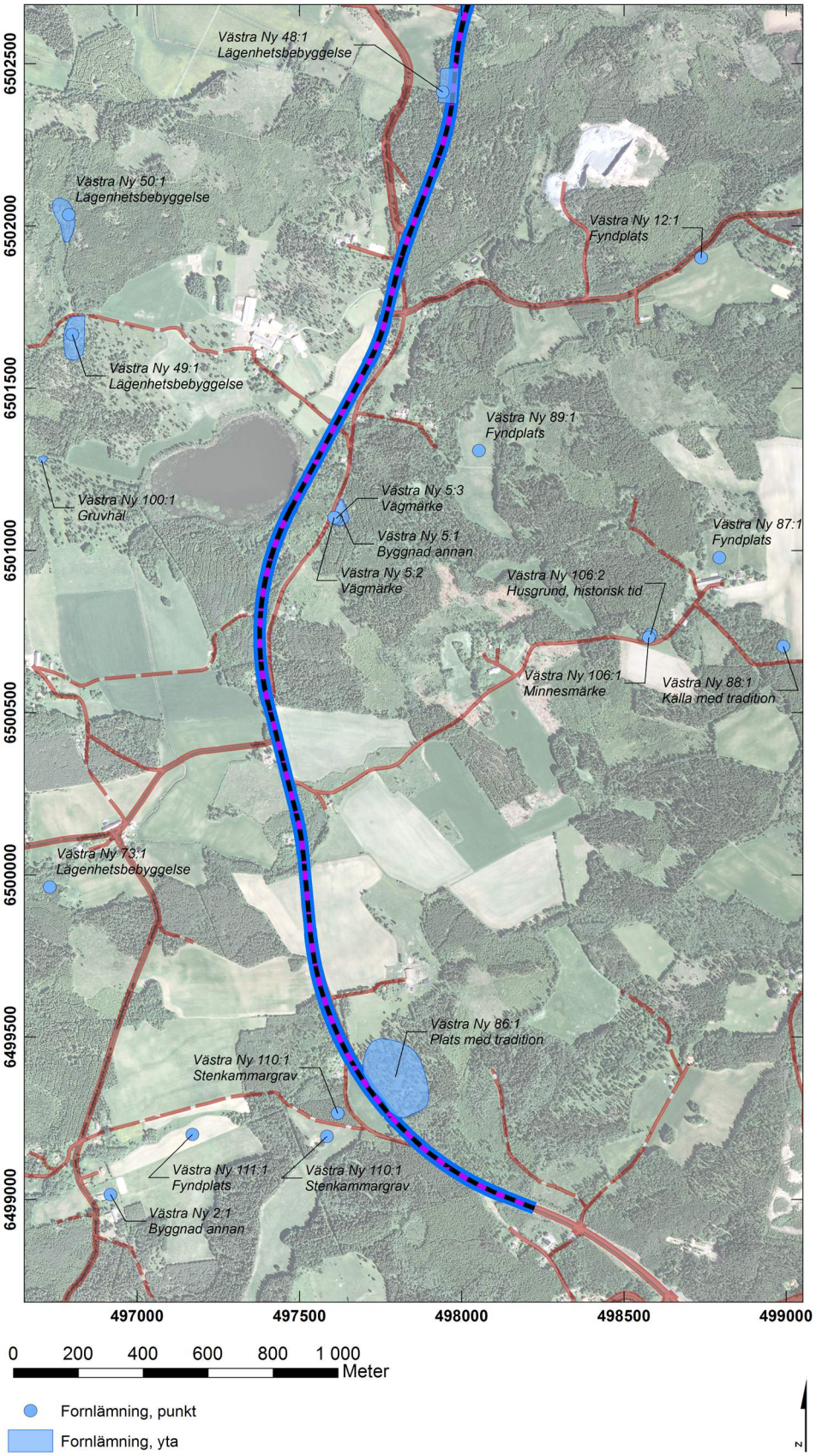
Västra Ny 48:1
Lägenhetsbebyggelse
Västra Ny 50:1
Lägenhetsbebyggelse
Västra Ny 12:1
Fyndplats
Västra Ny 49:1
Lägenhetsbebyggelse
Västra Ny 89:1
Fyndplats
Västra Ny 100:1
Gruvhål
Västra Ny 5:3
Vägmärke
Västra Ny 5:1
Byggnad annan
Västra Ny 5:2
Vägmärke
Västra Ny 87:1
Fyndplats
Västra Ny 106:2
Husgrund, historisk tid
Västra Ny 106:1
Minnesmärke
Västra Ny 88:1
Källa med tradition
Västra Ny 73:1
Lägenhetsbebyggelse
Västra Ny 86:1
Plats med tradition
Västra Ny 110:1
Stenkammargrav
Västra Ny 111:1
Fyndplats
Västra Ny 110:1
Stenkammargrav
Västra Ny 2:1
Byggnad annan
6502500
6502000
6501500
6501000
6500500
6500000
6499500
6499000
497000
497500
498000
498500
499000
0 200 400 600 800 1 000
Meter
Fornlämning, punkt
Fornlämning, yta
N

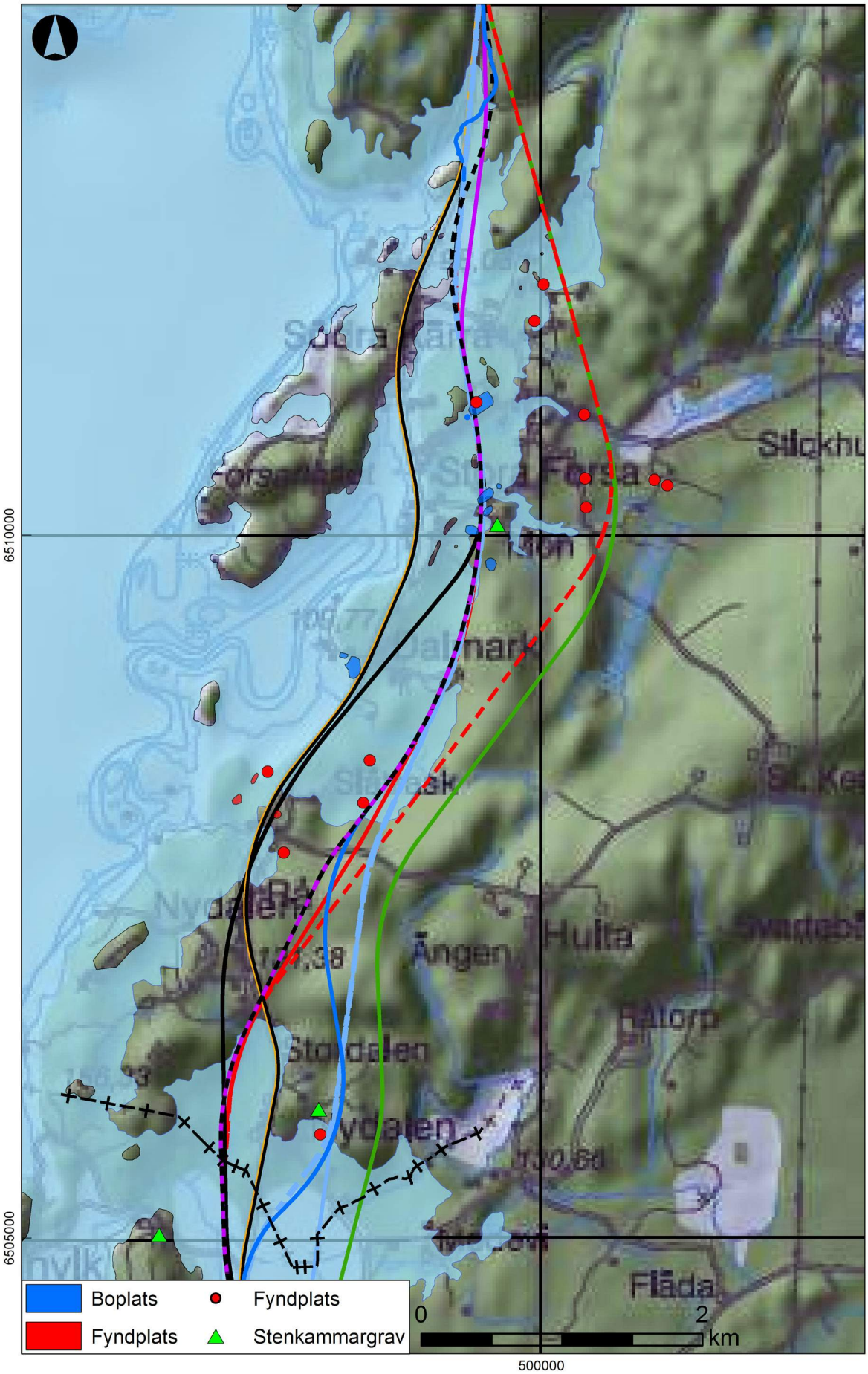

Figur 15a–b. Vattenlinjen för 120 meter över havet med fornlämningar och fyndplatser.

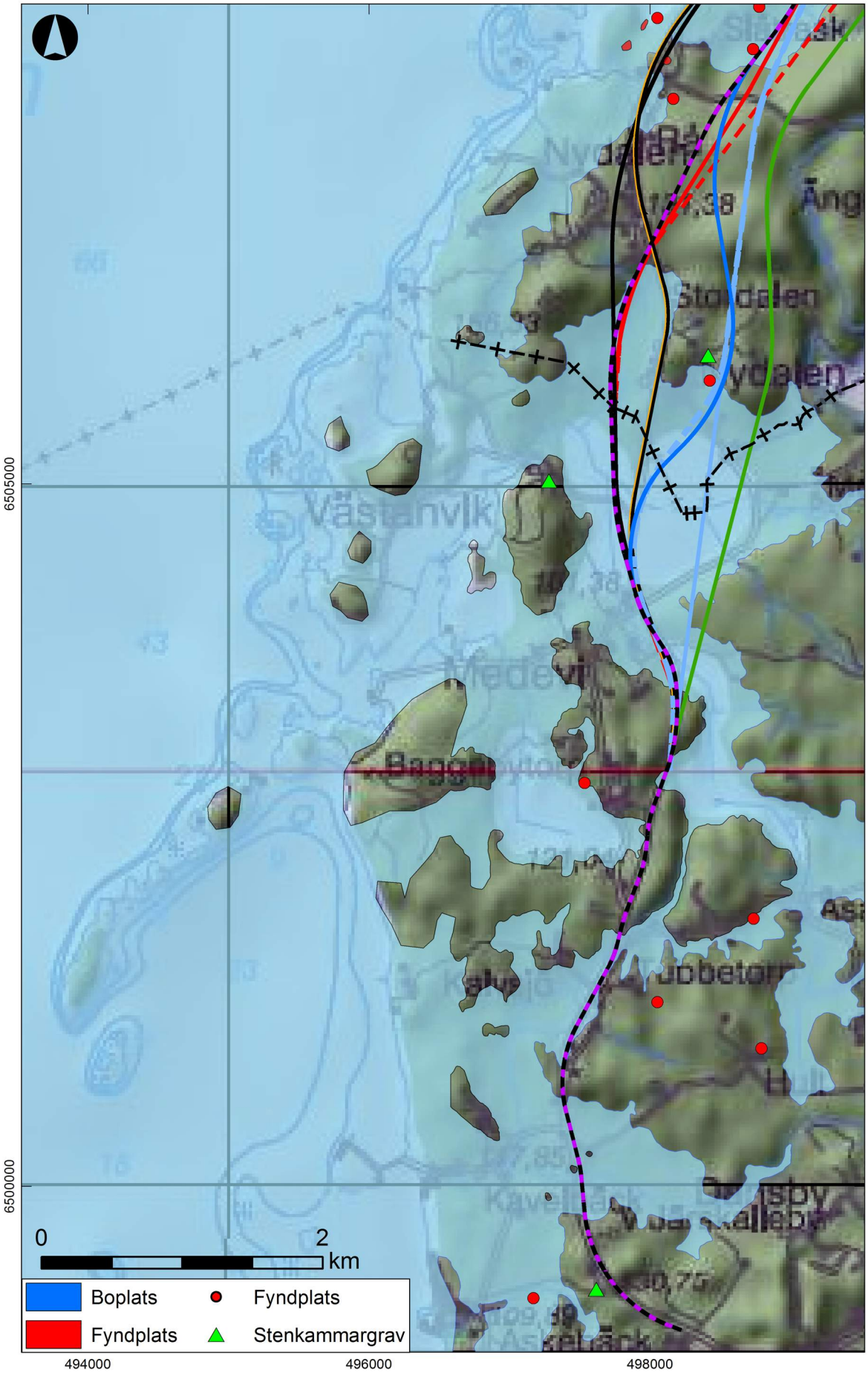
6505000
6500000
494000
496000
498000
0
2
km
Boplats
Fyndplats
Fyndplats
Stenkammargrav

Miljöer och objekt som har lagskydd och kulturhistoriska värden på nationell, regional och lokal nivå

I anslutning till de föreslagna vägsträckningarna finns ett riksintresse för kulturmiljövården. Det är Medevi brunn. Området utgörs av en tämligen väl bevarad brunnsmiljö med ett flertal byggnader varav de flesta är byggnadsminnesförklarade.

Riksintresse Medevi brunn, E11

Brunnsverksamheten grundades av Urban Hiärne och friherre Gustaf Soop år 1678. Hiärne hade ett år innan besökt platsen och i samband med detta upptäckte han det hälsobringande vattnet i källan. Han konstaterade att det var en riktig surbrunn av den typ som fanns i andra länder. Soop ägde Medevi gård och var därmed redan markägare.

Brunnsmiljön har idag många bevarade byggnader, bland annat Högbrunnen från år 1809, som är ett av våra mest betydande medicinalhistoriska monument. Bland övriga bevarade byggnader kan nämnas Stora brunnssalongen från år 1750 med vackra vägg- och takmålningar, brunnskyrkan, badhuset och Medevi lasarett. Det finns idag cirka 70 byggnader vid brunnen. Mer än hälften av dessa är flyttade hit från stora gårdar i närheten, bland annat Stjernsunds slott, Ljungs slott och Löfstads slott. Anledningen till att byggnaderna flyttades var att arbetskraften var billig medan virket var dyrt. Därför var det billigare att montera ner och flytta hus än att bygga nytt. Merparten av husen är från 1700- och 1800-talen. Många av byggnaderna har namn efter de familjer som har bott i dem eller den plats de är flyttade från.

Tidigt blev Medevi Brunn populärt bland adeln och de högre samhällsklasserna. Den kungliga närvaron blev tydligare i och med att brunnen under en kort period ägdes av änkedrottning Hedvig Eleonora.

Också de fattiga erbjöds möjlighet att komma till Medevi för att utan kostnad dricka det hälsosamma vattnet. Dessa bereddes plats i lasarettet och fick genomgå en kur på några veckor. De flesta kom med ledbesvär och så många som 70 procent blev betydligt bättre av en vistelse här.

År 1982 gick Medevi Brunn över till att framför allt vara en hotell- och konferensanläggning med fokus på kulturen. De flesta byggnaderna på området används idag i den verksamheten. I Stora Resbyggningen, flyttad från Stjernsunds slott år 1692, finns hotellrum. Nämnas kan också att i stort sett samtliga möbler har anor från 1700-talet.

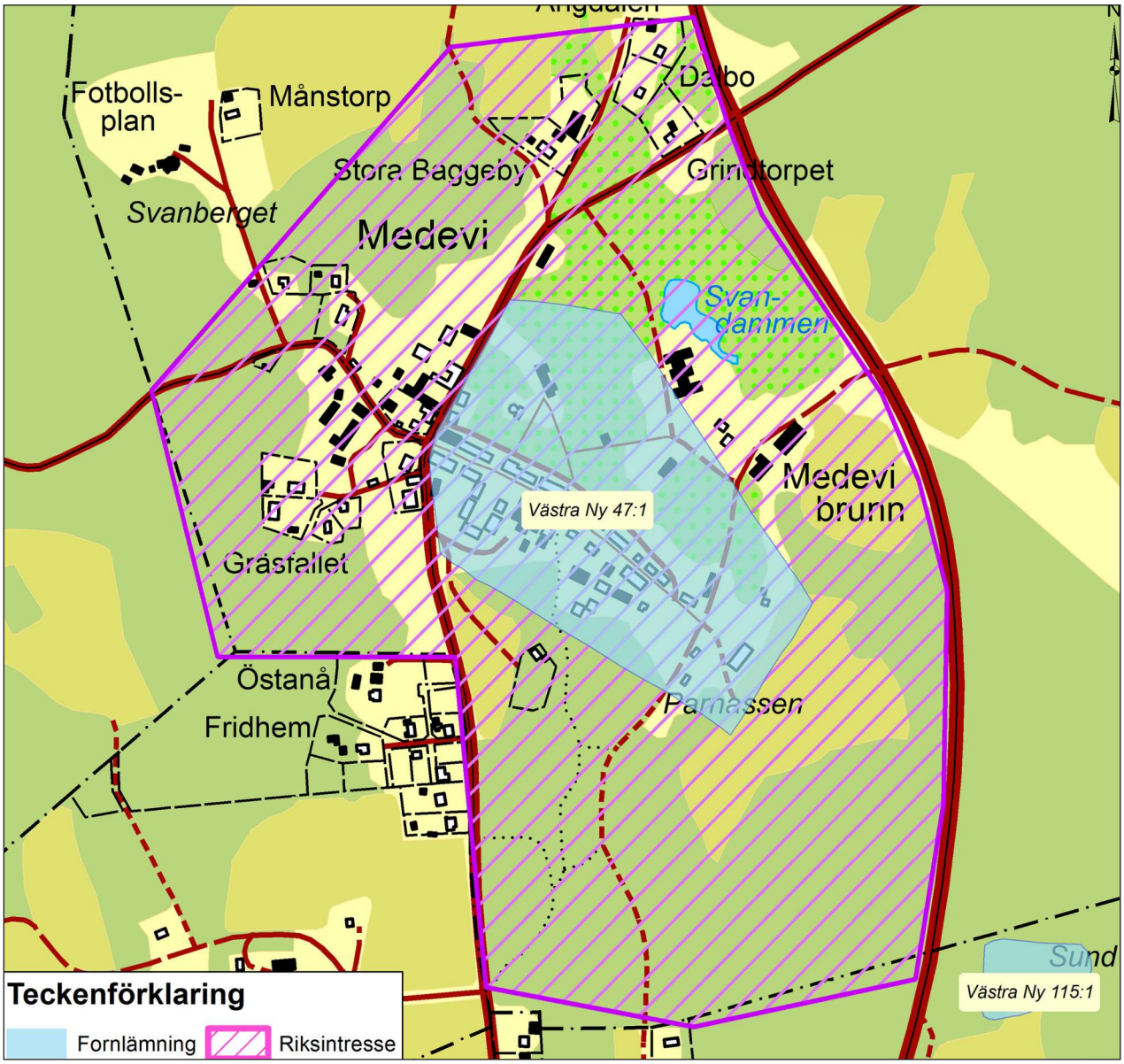

Figur 16. Utdrag ur fastighetskartan med Medevi brunnsområde. Fornlämningsområdet respektive gränsen för riksintresseområdet är markerat. Skala 1:10 000.

Figur 17. Brunnsbyggnaden. Foto av Fredrik Daniel Bruno 1948.

Figur 18. Miljön i Medevi. Foto av Fredrik Daniel Bruno 1948.

Består av

Det finns idag cirka 70 byggnader vid brunnen. Mer än hälften av dessa är flyttade hit från stora gårdar i närheten, bland annat Stjernsunds slott, Ljungs slott och Löfstads slott. Många av byggnaderna är byggnadsminnesförklarade. Bland byggnaderna kan nämnas “Stora matsalen”, “Biljarden” och kyrkan från 1700-talet samt den nuvarande högbrunnen från 1800-talets början. Därtill ett stort antal bevarade bostadshus från tiden 1700–1800-tal.